

Remeték a Jakab-hegyen.

Megjegyzések a pálos rend pécsi kezdeteihez

Sarbak Gábor*

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a rendelkezésünkre álló források alapján hozzávetőlegesen meg tudjuk állapítani, hogy maguk a pálosok hogyan látták a különböző korokban saját rendjük történelmét. A történelmi és irodalmi forráskritika eszköztárának alkalmazásával a források értékéről, megbízhatóságáról, elfogulatlanságáról vagy éppen célzatosságáról alkothatunk megközelítően valóságos képet. A 15. és a 16. század írott emlékeinek feldolgozása éppen ezért van folyamatban, ugyanakkor égetően szükség lenne a 17. és 18. századi rendi történetírás és általános rendi irodalom¹ módszeres elemzésére, mivel ezekből alakult ki a pálosokról ma általánosan elterjedt felfogás. A rend feloszlásakor ez a kép megmerevedett, és magyarországi rendi élet hiányában nem tudott módosulni, nem tudott fejlődni és modernizálódni, amint a rend nyilvánvalóan modernizálódott volna a megváltozott szellemi és társadalmi feltételek közepette.² A terjedelmében is hatalmas feloszlás előtti irodalom áttekintése nem kis feladat, ám a megfelelő szaknyelvi latin tudás birtokában ma sokkal könnyebben lenne elvégezhető mint akár két-három évtizeddel ezelőtt. A rendtörténet és a rend megítélésének ma kényesnek érzett pontjai (Remete Szent Pál alakja, esztergomi Özséb szerepe, újabban pedig a pálosok eredetéről terjesztett hiedelmek) már a korábbi rendi irodalom előtt sem voltak ismeretlenek, az *akkori* fogalmazás és tárgyalásmód változásainak nyomon követése nem kis haszonnal járna a pálos rendtörténet és a mai pálos lelkiség szempontjából sem.

Az elsőség – sokszor megválaszolhatatlan – kérdése mindig is foglalkoztatta az emberiséget: ki mondta először, ki találta fel, honnan ered? A *primus inventor* mindig különleges tiszteletben részesült. Nem véletlenül, hogy Gyöngyösi Gergely rendtörténetének első fejezete a remeteélet magyarországi kezdeteit ismerteti, a második pedig Vác remetével foglalkozik: mégpedig pontosan úgy, ahogyan a történetíró általános perjel a 16. század első negyedében látta.³ A legújabb történeti kutatások nyomán is vitathatatlan, hogy a pécsi egyházmegyében már korán létrejöttek azok a remeteközösségek, amelyeket ma pálos ko-

*A Fejezetek a pécsi és az erdélyi egyházmegye középkori történetéből c. konferencián, Pécsen, 2009. április 21-én elhangzott előadás szerkesztett változata. A szerző az MTA-OSZK Res libraria Hungariae kutatócsoport tagja. A dolgozat az OTKA K 72105 sz. programja támogatásával készült.

¹Elsősorban Andreas Eggerer, Gasparus Mallechich, Pongrácz Ignác, Matthias Fuhrmann, Nicolaus Benger és Orosz Ferenc munkásságára gondolunk.

²Röviden érdemes utalni a mai helyzetre: a rend minden jel szerint sikeresen éli meg és közvetíti a történelemből örökölt és a mai követelményeknek megfelelően spiritualitását, természetesen azzal a megszorítással vagy inkább nehézséggel tetézve, hogy az igényeket alakítani is kell.

³Vitae fratrum, c. 1–2., p. 35–36.

lostorokként emlegetünk.⁴ Mindeddig megkérdőjelezhetetlennek tűnt, hogy a Jakab-hegyi kolostor⁵ a pálos rendi források alapján időrendben az első a pálos kolostorok sorában a középkori Magyar Királyságban. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy ez az elsőség – több más rendtől eltérően – nem járt együtt semmiféle kitüntetett állapottal, valódi vagy éppen csak tiszteletbeli elsőséggel. Nem a Jakab-hegyi kolostor lett a rend központja, semmiféle *primus inter pares* szerepet nem játszott: ez az igény a pálos forrásokban fel sem merült. A 16. század elején, amikor a saját múltjuk, történetük iránti fokozott érdeklődés írásban is alakot öltött, egyáltalán nem érezték külön tárgyalásra érdemesnek a Jakab-hegyi kolostor renden belül elfoglalt helyét.

A Magyarországon közismert és kedvelt pálos rend története a kezdetektől fogva elválaszthatatlan Pécsről. A Jakab-hegyi vagy patacsi remetét, pálosokat hosszú történelmük során – a rendi kötelek mellett – természetes módon elsősorban a közelben fekvő püspöki székhelyhez fűzték szoros szálak. Közel a városhoz, a Jakab-hegyen található a Gyönyösi által írásba foglalt rendtörténetben a sorrendben elsőként említett pálos kolostor romjai. Ennek ellenére nem az elsőnek tartott kolostor lett a *monasterium principale*,⁶ vagyis rendi központ: az ország politikai központjától messze fekiült, és a remeték, azaz a későbbi pálosok korai történetét meghatározó rendi vezetők nem itt tevékenykedtek. A 14. század első éveiben tudatosan a Budához közeli Budaszentlőrincet építették ki rendi központtá.⁷

A rend a 13. század folyamán a Magyar Királyságban jött létre az addig egymástól elszigetelten élő remeték és remeteközösségek egyesülésével.⁸ A rend megszerveződésének folyamata több mint egy fél évszázadot vett igénybe, míg 1308. december 13-án és a következő év január 15-én Gentilis bíboros, pápai *legatus de latere* az ágostonos regula használatát és önálló alkotmány megszerkesztését engedélyezte Budán az eléje járuló remetéknek.

Egyházi jogi szempontból nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a remeték rendjé szerveződése a Magyar Királyságban a lehető legrosszabbkor kezdődött el és ment végbe. Az 1215. novemberében, három *sessió*ban üléséről IV. László király 13. cikkelye új szerzetesrendek alapításának tilalmáról szól: „Hogy a szerzetesrendek közötti túlságosan nagy eltérés Isten egyházában súlyos zavart ne okozzon, szigorúan megtiltjuk, hogy valaki a továbbiakban új szerzetesrendet alapítson; de ha valaki be akar lépni egy szerzetesrendbe, a már elismertek közül válasszon egyet. Ugyanígy, ha valaki új szerzetesházat akar alapítani, a már elismert rendek regulája és tanítása közül válasszon. Azt is megtiltjuk, hogy valaki több különböző monostorban élhessen szerzetesként, s hogy egy apát több monostor elöljárója legyen.”⁹ Nem lett igazán hatásos ez a tiltás, ezért a II. Lyoni

⁴Patacs 1225-ben, Bodrogszigete 1282 előtt, Bajcs 1283-ban, Szentlászló pedig 1295-ben létesült, vö. Hervay összeállítása, in: *Vitae fratrum*, p. 228.

⁵*Vitae fratrum*, c. 3., p. 37–38. – A kolostor teljes történetére vonatkozó fontos adatokat, köztük az *Inventarium* megfelelő részeit a DAP második kötete (149–158) tartalmazza.

⁶„... monasterium principale et caput ordinis heremitarum in Hungaria supra Budam ad honorem sancti Laurentii fundatum, amaenissimum et totius regni solatium delectabile...” *Vitae fratrum*, c. 83., p. 177.

⁷Vö. BENCZE 1993.

⁸Vö. ELM 2000.

⁹Bellus Iboya fordította magyarra. – „13. *De novis religionibus prohibitis*. Ne nimia religionum diversitas gravem in ecclesia Dei confusionem inducat, firmiter prohibemus, ne quis de caetero novam religionem inveniat, sed quicumque voluerit ad religionem converti, unam de approbatis assumat. Similiter qui voluerit religiosam domum fundare de novo, regulam et institutionem accipiat de religionibus approbatis. Illud etiam prohibemus, ne quis in di-

Zsinaton¹⁰ 1274-ben a *Religionum diversitatem nimiam* kezdetű 23. *constitutio* lényegében ugyanezt megismételte már név szerint is felsorolva a négy bevett koldulórendet.¹¹ E *constitutio* sorsa is természetesen a folyamatos pápai módosítgatás lett, annak ellenére, hogy ezt is szervesen beillesztették a kánonjog egyre hatalmasabb gyűjteményébe. Az 1311-ben üléselő Vienne-i zsinat központi kérdése a templomos lovagok ügye volt. A szerzetesrendek csak a kolduló rendek szegénységének megítélésékor – különösen a ferences szegénység értelmezésékor – lettek tárgyalási pont.¹²

A Jakab-hegyi remeték és a pécsi püspök

Kezdetben természetesen a pécsi püspök mint *ordinarius loci* gyakorolta az egyházmegyéje területén fekvő és lassan pálos kolostorokká alakuló remetetelepek fölött a *iurisdictiōt*, ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy a remetéknek meg kellett jelenniük az egyházmegyei zsinatokon, és választott előljáróikat be kellett mutatni a püspöknek.

Bertalan pécsi püspöknek (1219–1251)¹³ tisztában kellett lenni remetéi egyházi helyzetével, ezért érthető, hogy életük szabályozására és saját felügyeletének biztosítására *modus vivendit* (ez Gyöngyösi megfogalmazása) adott nekik. Mindezt kizárólag Gyöngyösi Gergelynek a 16. század húszas éveiben összeállított rendtörténete harmadik és negyedik fejezetéből tudjuk.¹⁴ A harmadik fejezet ismerteti a patacsi Szent Jakab monostor püspöki alapítását, itt élhetnek *vita eremiticā* a *solitarii* néven emlegetett remeték. Bertalan földekkal is ellátta a monostort, ezeknek a határait azonban nem jelölte ki. Ennek pótlása Antonius perjelre maradt, aki Achilles püspökkel (1251–1252) átíratta Bertalan oklevelét és a határokat írásban is rögzíttette.¹⁵ A bizonyító okleveleket a patacsi monostorban őrzik, állítja Gyöngyösi a 16. század elején.

A rövid, alig tizenöt soros, levél-formában megírt és Gyöngyösi által *modus vivendine* nevezett szabályzat általánosságokban mozog, és egyedül Gyöngyösi

versis monasteriis locum monachi habere praesumat, nec unus abbas pluribus monasteriis praesidere.” A teljes zsinati anyag hamarosan az egyetemi oktatás része lett, majd bekerült a IX. Gergely pápa által 1234. szeptember 5-én kihirdetett *Rex pacificus* bulla kíséretében a bolognai egyetemnek megküldött dekretálisai közé (X 3.36.9: FRIEDBERG II,607). Vö. ERDŐ 1998. 188–191., SZUROMI 2006.

¹⁰Az első Lyoni Zsinaton (1245) a szerzetesrendek kérdése nem volt a tárgyalandó pontok között; II. Frigyes elleni rendeletek, a szaracénok és a Szentföld kérdése foglalkoztatta leginkább a zsinatot.

¹¹A ferencesek, domonkosok, ágostonos remeték és karmeliták kivételével nem lehet semmiféle új remeterendet, remeteközösséget alapítani: „Religionum diversitatem nimiam, ne confusionem induceret, generale consilium consulta prohibitionē vitavit. Sed quia [...] aliquorum praesumptuosa temeritas diversorum ordinum, praecipue mendicantium [...] effrenatam quasi multitudinem adinvenit, repetita constitutione districtius inhibentes, ne aliquis de cetero novum ordinem aut religionem inveniat vel habitum novae religionis assumat [...]. §2. Sane ad Praedicatorum et Minorum ordines, quos evidens ex eis utilitas ecclesiae universalis proveniens perhibet approbatus, praesentem non patimur constitutionem extendi.” VI 3.17.1: FRIEDBERG II,1054–1055.

¹²A zsinatokról: JEDIN 1998. 53–68.

¹³Vö. KOSZTA 2007.

¹⁴Vitae fratrum, c. 3–4., p. 37–38.

¹⁵Az oklevél 1252. december 28-án kelt, és *Yrug*, azaz Ürög néven említi a monostort. Úgy tűnik, hogy a Patacs és az Ürög név egymás mellett élnek, és ugyanazt a remeteközösséget jelentik. – Ürögben volt egy ágostonos kanonok kolostor is Szűz Mária titulusú templommal, GYÖRFFY I, 400.

rendtörténetében maradt az utókorra. Nem véletlen, hogy eredetiségét Mályusz és Fügedi¹⁶ egyaránt kétségbe vonták. A szöveg szerint, akik a közös szerzetesi életre (*vita communis*) szövetkeztek, azoknak saját kezük munkájából (*labor manuum*) kell maguk számára szerény életet (*vita mediocris*) biztosítaniok. Ruházatuk egyszerűsége különbözteti meg őket más klerikusoktól. Az erények gyakorlása és a példamutatás révén az örök bölcsesség ízeleléséhez kell eljutniok. Biztosnak tűnik, hogy kezdetben nem volt felszentelt papjuk, mivel a püspök meghagyta nekik, hogy „ecclesias devote frequentent”.¹⁷ Fügedi Erik helyesen állapította meg, hogy erre a levélre a későbbiekben sohasem hivatkoztak, többek között ezért sem tartotta eredetinek, bár Bertalan püspök szervező munkáját valóságnak fogadta el.¹⁸

A patacsi kolostorról és remetéiről a rendtörténet elején két, rövid fejezetben pusztán ennyi olvasható. Ezután következnek az Eusebiusról szóló hosszabb fejezetek. Tehát a rend időrendben *első* kolostora – várakozásainkkal ellentétben – sem kezdetben nem volt kivételezett helyzetben, sem a későbbiekben nem játszott semmiféle vezető szerepet a rend életében. Pedig kétségtelen, hogy a 15. század vége és a 16. század elejének rendi köztudatát írásba foglaló és nyilván több ponton meghatározó Gyöngyösi számára Patacs volt az első, egyértelműen pálosként működő kolostor. A Gyöngyösi számára elérhető források írták ezt vele. Ezt a képet csak *számunkra* változtatja meg, hogy Solymosi László a legutóbb kimutatta, hogy a Gyöngyösi fogalmazatában szereplő „Insula Pilup”, azaz Pilupsziget, Szent Ilona kolostorként már 1221-ben létezett, és a mai Révfülöp tóparti részén lehetett.¹⁹

Vegyük sorra, mit tartalmaz még a *Vitae fratrum* a harmadik és a negyedik fejezet után a Jakab-hegyi kolostorról, amelynek lakóit a rendtörténet szerint 1315-ben Szent Ágoston rendjén lévő remete testvéreknek (*fratres heremite ordinis sancti Augustini*) hívtak.²⁰

1424-ben Péter, általános perjel Tamás, jenői vicarius útján kivizsgálattja, vajon „Ladislaus apostata, nobilis de Fyred” elvitt-e kétszáz forintot Patacsról, amint János, pécsi éneklőkanonok (*cantor*) patacsi oklevelében áll.²¹

1479-ben Szombathelyi Tamás általános perjel Kelemen, pécsi literátus – 1467 és 1487 között főesperes – lelki üdvéért a Jakab-hegyi kolostorban mondanó 220 forintos misealapítványt tett.²² A következő fejezetben, és három évvel később, az 1482-es évnél ismét egy Kelemen pécsi literátus konfráterről szerzünk tudomást, akiről Gergely általános perjel meghagyta a patacsi remetéknél, hogy halála után a rend ruhájában temessék el.²³ Nem zárható ki, hogy a két Kelemen egy és ugyanazon személy volt.

1482-ben az éppen Budán tartózkodó – „nunc Bude commorans” – Bertalan aranyműves, pécsi polgár 400 aranyforintért adta el városi kőházát a Jakab-hegyi pálosoknak, vagy ahogy Gyöngyösi fogalmazott: Péter, patacsi perjel megvette a

¹⁶Mályusz szerint: „stílusában és tartalmában egyaránt későinek látszik,” MÁLYUSZ 1971. 257–258., „semmitmondó szabályok”, FÜGEDI 1985. 239.

¹⁷*Vitae fratrum*, c. 4., p. 37–38.

¹⁸Vö. FÜGEDI 1985. 239.

¹⁹Az 1263. évi felsorolásban nem véletlenül szerepelt első helyen, vö. SOLYMOI 2005.

²⁰*Vitae fratrum*, c. 12., p. 46.

²¹*Vitae fratrum*, c. 42., p. 87., vö. FEDELES 2005. 176. sz.

²²FEDELES 2005. 197. sz.; „Clemens literatus de Quinqueecclesiis” *Vitae fratrum*, c. 63., p. 132.

²³*Vitae fratrum*, c. 64., p. 134.

kőházat.²⁴ A tekintélyes összegű vételár alapján esetleg a ház kiváló minőségére vagy központi fekvésére lehet következtetni.²⁵ Gyöngyösi az ügyletre vonatkozó adatot a Jakab-hegyi kolostor házi levéltárában találta meg feltehetően 1520-ban, vizitációs látogatásakor, és az erről készített kivonatra hivatkozott rendtörténetében. Az általa összeállított Inventariumban azonban a pontosság kedvéért a budai káptalan által kiállított okleveleket is megemlíttette.²⁶ Nem ez az egyetlen, városban található, szerzetesi tulajdonban lévő ház: például Budán a közeli szentlőrinci pálos főkolostornak volt háza, benne kápolnával, de több pálos és egyéb rendi kolostor is házbirtokos volt a középkori Budán.²⁷ Jó lenne tudni, vajon pécsi házukat bérbe adták²⁸ vagy valamiféle gazdasági lerakatnak használták vagy éppen szállásnak, amikor a városban kellett tartózkodniuk ügyeik intézése során. Egyik lehetőség sem zárható ki. Egyébként a bajcsi kolostor egy évvel később, 1483-ban Mátyás királytól Tótfalu birtok mellett még egy házat is kapott Siklóson, melynek felhasználásáról szintén nincsenek adataink.²⁹ A baranyai Szentlászló kolostor is háztulajdonos lett 1502-ben András festő jóvoltából, aki belépett a rendbe, és pécsi házát a kolostornak adományozta.³⁰ A háztulajdonok területén országos összehasonlításban nemigen lehetett a pécsi egyházmegyei pálosoknak szégyenkezniök. . .

Pécshez kapcsolódik két pálos adat: 1416-ban György általános perjel Miklós pécsi vikáriussal visszavonatta Ferenc, veszprémi *suffraganeus* oklevelét, miszerint a köznép ne temetkezzen a pálosokhoz, és alamizsnát se adjon nekik.³¹ A *Vitae fratrum* utolsó oldalain (ezt már nem Gyöngyösi szerkesztette) olvasható egy példázat (*exemplum*) 1524-ből a Krisztushoz boldogan megtérő Tamás fráteréről. Ebből tudomást szerzünk két novíciusról, akik még a világban lévén a „provisor castri Quinqueecclesiensis” szolgálatában álltak.³²

Az általános perjel vizitációs útjai

A rend egészére és ezen belül a patacsi kolostorra vonatkozó adataink egy részét annak is köszönhetjük, hogy a pálos általános perjel (*prior generalis*), Gyöngyösi Gergely, kötelező évi vizitációs útjai során az útbajtett kolostorok okleveleit át-

²⁴Vitae fratrum, c. 64., p. 134. – Érdeemes a műben sok helyen olvasható „eodem anno” kitételekre felhívni a figyelmet: ezek pontosítása általában az előtte található évszám segítségével óvatosan ugyan, de elvégezhető. Ebben az esetben ez 1480-at eredményezne: az Inventarium azonban megadja az 1482-es évet, amiben nem érdemes kételkedni (Inventarium = DAP II,150). – A *Vitae fratrum*ban sok „házas” adat található.

²⁵A pécsi házakról bővebben lehet majd olvasni FEDELES Tamás megjelenés előtt álló dolgozatában (Pécs terei, épületei és használatuk a középkorban): szívességét köszönöm.

²⁶Inventarium = DAP II,150.

²⁷Végh András könyvéből szinte mindent megtudhatunk a szerzetesrendek budai házairól, VÉGH 2006–2008.

²⁸Erre római példák vannak bőségesen: WEINRICH 1998.

²⁹Inventarium = DAP I,2.

³⁰„1502: Andreas pictor, postea heremita factus donavit huic domum suam Quinqueecclesiensem in platea beati Thome inter suos villicos in literis iuratorum de eadem expressos existentem.” Inventarium = DAP II,405. – 1504-ben Nagyvátyi Fábiánnak, Pécssett a Szt. László utcában álló kőházát 50 forintért vették meg a szentlászlói pálosok. DAP II,156 és 405. Vö. PETROVICS 2001. 181–182.

³¹„Anno Domini 1416 idem Georgius generalis per dominum Nicolaum vicarium Quinqueecclesiensem fecit retractari litteras domini Francisci suffraganei ecclesiae Wesprimienses, in quibus praeceperat communi populo, ne in monasteriis nostris sepeliantur, nec eleemosinas darent fratribus nostris.” Vitae fratrum, c. 41., p. 85.

³²„De quodam fratre feliciter ad Christum migrante.” Vitae fratrum c. 97., p. 195–198.

vizsgálta és ezekből kivonatot készített, amelyek az általa összeállított Inventariumban ránk maradtak. Hervay Ferenc ezek alapján állapította meg, hogy a rendi alkotmányból adódó kötelességüknek milyen útvonalat bejárva tettek eleget az általános perjelek. Hervay szerint négy utazással lehetett célt érni. Az első utazás alkalmával mintegy 33 kolostort (tehát az összesnek majdnem a felét!) keresett fel a generális perjel: ezek között voltak a pécsi egyházmegyeiek is. Budaszentlőrincről indulva Nosztre, Család, Elefánt, Thal (Máriavölgy), Ranna, Bécsújhely,³³ Monyorókerék, Csáktornya, a szlavóniai rendházak mint Lepoglava, Streza, Garic, Remete, Dobrakuca, Szentbenedek érintésével jutott el – a minket most közvetlenül foglalkoztató – Bajcsra, Szentlászlóra, a Szent Megváltó kolostorba, Bodrogszigetre és Patacsra.³⁴ Innen továbbhaladva Szerdahely érintésével Somogyban folytatta útját.

A 15. század második felében a pécsi egyházmegyében található hat pálos kolostor mennyiségben elmaradt a veszprémi egyházmegye területén található 27 kolostortól és a 17 egri egyházmegyéstől is.³⁵ Patacs földrajzi fekvése a helyi ügyintézéshez jó volt, országos központtá váláshoz azonban nem volt megfelelő. Az ekkoriban már megragadható, alacsonyabb igazgatási szervezetben (*vicaria*) sem játszott vezető szerepet, a baranyai *vicaria* központja Szentlászló kolostora lett.³⁶

A teljesség igénye nélkül felsorolt adatok talán kellő mennyiségű fényt vetnek a Pécs török elfoglalása előtti pálos kolostor és a közeli püspöki székváros lakói közti sokoldalú kapcsolatokra. A pálos kolostori közösséggé átalakuló kezdeti remetecsoport életét nagyon nagy mértékben ebben a kapcsolatrendszerben kell elképzelnünk. A remetei magányban áhított, kívülről egyszerűnek tűnő *vita contemplativa* megvalósítására csak a zajos *vita activa* által biztosított életlehetőségek minimális megteremtése után kerülhetett sor. A feladat azonban így sem volt egyszerű.

Irodalom

- BENCZE 1993 BENCZE Zoltán, SZEKÉR György: A budaszentlőrinci pálos kolostor. Budapest, 1993. (Monumenta historica Budapestinensia, VIII.)
- DAP Documenta artis Paulinorum, I–III. Kiad.: Gyéressy B., Hervay Ferenc. Budapest, 1975, 1976, 1978. (A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának forráskiadványai, X, XIII, XIV.)
- ELM 2000 ELM, Kaspar: Eremiten und Eremitenorden des 13. Jahrhunderts. In: ELM, Kaspar u. a. (Hrsg.): Beiträge zur Geschichte des Paulinerordens. Berlin, 2000. 11–22.
- ERDŐ 1998 ERDŐ Péter: Az egyházjog forrásai. Történeti bevezetés. Bp., 1998. (Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae, 3.)

³³A Sopron melletti Wondorf nem szerepel az Inventariumban.

³⁴HERVAY 1984. 161.

³⁵HERVAY 1984. 170.

³⁶HERVAY 1984. 168.

- FEDELES 2005 FEDELES Tamás: A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban (1354–1526). Pécs, 2005. (Tanulmányok Pécs történetéből, 17.)
- FRIEDBERG II Corpus iuris canonici. Editio Lipsiensis secunda post Aemilii Ludouici Richteri curas ad librorum manu scriptorum et editionis Romanae fidem recognouit et adnotatione critica instruxit Aemilius FRIEDBERG. Pars secunda: Decretalium collectiones. Lipsiae, 1881.
- FÜGEDI 1985 FÜGEDI Erik: Tarnai Andor könyvének margójára. *Századok* 119 (1985) 232–243.
- HERVAY 1984 HERVAY Ferenc: A pálos rend elterjedése a középkori Magyarországon. In: Mályusz Elemér emlékkönyv. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Szerk. H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc. Bp., 1984. 159–171.
- Inventarium GYÖNGYÖSI, Gregorius: Inventarium privilegiorum omnium et singularum domorum ordinis heremitarum sancti Pauli primi heremite. In: Egyetemi Könyvtár, Budapest, Cod. Lat. 115. („Liber viridis”), f. 1–89., cfr DAP
- JEDIN 1998 JEDIN, Hubert: A zsinatok története. Bp., 1998.
- KOSZTA 2007 KOSZTA László: Egy francia származású főpap Magyarországon. Bertalan püspök (1219–1251). In: KOSZTA László: Írásbeliség és egyházszerkezet. Szeged, 2007. 23–44.
- MÁLYUSZ 1971 MÁLYUSZ Elemér: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp., 1971.
- PETROVICS 2001 PETROVICS István: A középkori Pécs polgárai. In: Pécs szerepe a Mohács előtti Magyarországon. Szerk. FONT Márta. Pécs, 2001. 163–196. (Tanulmányok Pécs Történetéből, 9.)
- SOLYMOSI 2005 SOLYMOSI László: Pilissziget vagy Fülöpsziget? A Pálos remetéélet 13. századi kezdeteihez. In: Emlékkönyv Orosz István 70. születésnapjára. Szerk. Angi János és ifj. Barta János. Debrecen, 2005. 11–23.
- SZUROMI 2006 SZUROMI Sz. Anzelm: A IV. Lateráni Zsinat (1215) határozatainak jelentősége teológiai, jogi és történeti szempontból. *Teológia* 40 (2006) 85–95.
- VÉGH 2006–2008 VÉGH András: Buda város középkori helyrajza. 1–2. BTM, Bp., 2006–2008. (Monumenta Historica Budapestinensia, 15–16.)
- Vitae fratrum GYÖNGYÖSI, Gregorius: Vitae fratrum Eremitarum Ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae. Ed. Franciscus L. HERVAY. Budapest, 1988. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, series nova, XI.)
- WEINRICH 1998 WEINRICH, Lorenz: Das ungarische Paulinerkloster Santo Stefano Rotondo in Rom (1404–1579). Berlin, 1998. (Berliner historische Studien, Bd. 30, Ordensstudien XII.)